

ÁJINIYAZ SHÍĞARMALARI TÚRK TILINDE

Qaypanova Altıngül Ótеш qızı
QMU magistranti

Ájiniyaz Qosıbay ulı – XIX ásirde ómir súrgen ullı qaraqalpaq shayı, aǵartıwshısı, tereń oy iyesi. Ol xalqımızdın arın arlaǵan muńın jırлаǵan, sóz qúdireti arqalı ádalát penen azatlıqtı ańsaǵan ullı tulǵa. Ájiniyaz shıǵarmalarında milliy ruwx, watansúyiwshilik penen adamgershilik ideyaları óz kórinisin tabadı.

Ájiniyaz shayırdın ullı dóretiwshiligi tek qaraqalpaq ádebiyatında ǵana emes, al túrkiy xalıqlar ádebiyatında da salmaqlı orın tutadı. Bunın dáliylı sıpatında Ájiniyazdın túrk tiline awdarılǵan qosıqların keltire alamız. Túrk akademiyası ullı qaraqalpaq shayırdın 200 jıllıǵı múnásibeti menen Húseyin Yıldırım avtorlıǵında “Karakalpak şairi Ajiniyaz Kosıbay ulı” degen atamada Ájiniyaz shıǵarmaların túrk tiline awdarıp bastırıp shıǵardı. Bul awdarma Ájiniyaz miyrasın túrkiy álemine keńnen tanıstırıw imkaniyatın berip, onıń poeziyasın túrk oqıwshılarına óz tillerinde usındı.

Bunnan tısqarı Ájiniyazdın qosıqları rus, ukrain, moldavan hám basqa da tillerge awdarılǵan. Endi túrk tilindegi awdarma haqqında aytatuǵın bolsaq, awdarma jaqsı islengen. Hátteki Ájiniyazdın, sheber shayırlıq dóretiwshiligi awdarmashıǵa ilham baǵıshlaǵan desek asıra aytqan bolmaymız. Óytkeni Húseyin Yıldırım ózi shayır bolmasa da, Ájiniyaz shayırdın tákirarlanbas poeziyasınan ilhamlanıp 14 shuwmaqтан ibarat “Haciniyaz” degen qosıǵın dóretken:

Kalpaların yetenekli ozanı,
Çalışmaktan kalmadı hiç dermanı,
Adaletsiz kuruldu hep mizanı,
Sen de geçip gittin ey Haciniyaz. [3:13]

Bul qosıqtı ataqlı shayırmız Baxtıyar Genjemuratov qaraqalpaq tiline awdarıp “Erkin Qaraqalpaqstan” gazetasında bastırıp shıǵardı. Joqarıdaǵı túrkshe qosıqtın qaraqalpaqsha awdarması tómendegishe:

Qalpaqlardıń Táńri Bergen sóz tańı,
Shalıwlardan qalmadı hesh dármanı,
Ádalatsız qurıldı shor zamanı,
Sen de keship-keship kettiń, Ájiniyaz. [2:4]

Kórip turǵanımızday shayırdın hár bir sózi tereń aqıl-oydın juwmaǵı, júrekke jol tabatuǵın nur. Onı oqıǵan ádebiyat shaydası, álbette, onnan tásirlenbey qalmaydı hám tereń oylar qorshawında sorawlarına juwaplar izleydi. Shınında da ullı shayır Berdaq ta Ájiniyaz dóretiwshiligine joqarı baha berip, “Ájiniyaz degen aǵıp turǵan dárya, al biz onnan shıqqan kishkene ózekpiz” – dep Ájiniyazdı ózine súyikli ustaz esaplaydı. [1:162]

Kitaptın keyingi bólimlerinde Ájiniyaz shayırdın ómiri hám dóretiwshiligi boyınsha maǵlıwmatlar keltiriledi. Bul maǵlıwmatlardın birinde “Ájiniyaz 16 jasında Álisher Nawaymın diywanın tolıq ózlestirgen” degen jańa maǵlıwmat keltirilgen. Durıs Ájiniyaz Nawayıdan úyrenген degen maǵlıwmatlar burınnan bar. Biraq, onıń 16 jasında diywanın ózlestirgen degen maǵlıwmat hesh jerde gezlespeydi. Húseyin Yıldırım 100 bet kóleminde Ájiniyazdın ómiri hám dóretiwshiligi haqqında maǵlıwmatlar keltiredi, qosıqların tallaydı. Ájiniyaz shayırdın júzden zıyat dóretiwshilik miyrası túrk tiline awdarılıp, bul qosıqlar tematikalıq baǵdarları boyınsha toparlarǵa jiklep berilgen. Kitapta Ájiniyaz qosıqların qaraqalpaq hám túrk tillerinde qatar beriliwi ilim izertlewshilerdın shayırdın eki tildegi qosıqların salıstırmalı úyreniwi ushın imkaniyat jaratadı.

Bul awdarmada Ájiniyaz Qosıbay ulınıń qosıqları el-jurt haqqında qosıqlar, xoshlasıw hám sálem qosıqları, muhabbat qosıqları, úgit – násiyat qosıqları, faniy dúnya haqqında qosıqlar, ayralıq qosıqları, yumor-satiralıq qosıqlar, naziyra qosıqları, aytıslar dep bólip keltiredi. Máselen:

Sorarsan ilimi, Kojban, bizlerden,
Kalpağı kazan dek illerim vardır.
Hata çıkarsa affedin, sözlerden,
Kıtay, Konrat adlı illerim vardır.[3:105]

Bul “Ellerim bardı” qosıǵının túrkshe awdarması. Awdarmanıń qaraqalpaq tildegi variantınan heshqanday ózgesheligi joq. Jáne de sonı anladıq qaraqalpaq tilindegi kópshilik sózler túrk tilindegi sózlerge kútá uqsas keledi. Máselen, túrkshede aǵlama degen sózdi Ájiniyaz da óz qosıǵında sol turısında aǵlama dep qollanadı. Bul qaraqalpaq tilinde jılama degen mánisti anlatadı.

Bul kitaplar Ájiniyaz shıǵarmalarınń túrkiy tiller xalıqlar arasına ele de keńnen taralıwında ayırıqsha xızmet atqaradı.

Ájiniyaz shıǵarmalarında haqıyqıy ájiniyazsha, qaraqalpaqsha pafos sezilip turadı. Máselen shayırdıń “Dáwrán bolmadı” qosıǵında:

Sánemler qolında tilla saz edim,
Háwijge keltirer janın bolmadı ,
Tuǵırında talpınǵan alǵır baz edim,
Qálpe sayyadlarım mamán bolmadı.[3:130]

Álip qáddim daldek bolıp búgildi,
Kózlerimnen qanlı yaşım tógildi,
Jol boyına úygen hasıl yúgimdi,
Bazarǵa eltkendey kárwan bolmadı. [3:132]

Bul qatarlardıń tek ǵana qaraqalpaq tilinde tásirililigi kúshli seziledi. Al túrk tilindegi awdarma variantın da kóreyik:

Güzeller elinde altın saz idim,
Gayrete getiren canan olmadı,
Kafeste çırpınan avcı kuş idim,
Kuş eǵitmenlerim uzman olmadı. [3:131]

Elif boyım dal misali büküldü,
Gözlerimden kanlı yaşım döküldü,
Yol boyu yıǵdıǵım ürün yükümü,
Pazara götürür kervan olmadı. [3:133]

Kórip turǵanımızday túrk tilindegi awdarmada qaraqalpaq tilindegidey tásirililigi sezilmeydi. Sózlerge heshqanday dóretiwshilik qatnas jasalmaǵan. Qaraqalpaq tilinde qanday jazılǵan bolsa túrk tilinde de solay sózbe-sóz berilgen. Sonday-aq kórkem tásir de qaraqalpaq tilinde kúshlidey seziledi. Bul qosıqtı tek ǵana qaraqalpaq tilinde oqıw kerek.

Ájiniyaz shayırdıń “Bilmedim” degen qosıǵında:

Xabar joq elimnen adam kelmeydi,
Ne halda ekenim heshkim bilmeydi,
Shaqalaqlap qatarlarım kúlmeydi,
Ne bir halat bolǵanını bilmedim, – al bunıń túrkshe awdarması tómendegishe:
Haber yok ilimden insan gelmiyor,
Ne hállerdeyim hiç kimse bilmiyor,
Neşelenip akranlarım gülmüyor,
Ne hállar olduǵunu anladım.[3:147]

Bul jerde awdarmashı “bilmedim” degen sózdi “anlamadım” dep durıs qollanǵan. Biraq ta “Bilmedim” degen qosıqtıń atamasın awdarmada “Almadım” dep qollanǵan. Onı “Almadım” dep emes al “Anlamadım” dep qollansa orınlı bolar edi. Durıs, qosıq qatarlarında anlamadım dep qollanǵan biraq, qosıqtıń atamasın “Almadım” dep keltirgen.

Äjiniyazdın shayırdın “Kónilim meniń” qosıǵında túrk tiline awdarma islengen variantı tap, qaraqalpaq tilindegi sıyaqlı júdá tásirli shıqqan. Máselen:

Ashıq yarsız, búlbúl gúlsüz,
Geyik çölsüz, suna gölsüz,
Ziyvar söyler, ilsiz, yurtsız,
Insan, garibana benzer.[3:131]

Shayır bul qosıqta úmitsizlikti adam ruwxınıń bosap qalǵan waqtın názik simvollar arqalı yaǵniy, tábiyattın bir bólekleri menen súwretlep beredi. Ashıq yarsız, búlbúl gúlsüz, kiyik shólsız, sona kólsız qalıp atır. Bular bir-birisiz ómir súre almaydı. Sebebi jaratılıs olardı solay jaratqan. Sol sıyaqlı insan da muhabbatsız, watansız úmiti úzilgen biysharaǵa aylanıp qalıwı sózsiz. “Qosıqta ashıq iymán izlegen, haq diydarına ıntıq bolǵan suwfiydın obrazın, yar ashıq (suwfiy) arman etken haq diydarı, ruwxıy dúnya, búlbıl – ashıqlıqtın rámzi, gúl yardın rámzi. Äjiniyaz bul orında rámziy obrazlardı isletiw arqalı ata mákan, Watan máselesin kóteredi, oqıwshıda azamatlıq sezimler oyatadı”.[4:38]

Juwmaqlap aytqanda, biz Húseyin Yıldırımın túrk tiline awdarǵan qosıqların az da bolsa sholiwǵa, olardı qaraqalpaq tilindegi variantı menen salıstırıwǵa háreket ettik. Biraq bul jumıs ele de tereń izertlewdi, túrk tili menen hár tárepleme salıstırmalı úyreniwdi talap etedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Húseyin Yıldırım. Karakalpak şairi Äjiniyaz Kosıbay ulı. – Istanbul: «Türk Akademisi», 2024.
2. Байниязов Қ. Қосықтың куши. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977.
3. Генжемуратов. Б. Әжинияз. Еркін Қарақалпақстан. 2024. №138.
4. Жәрімбетов Қ. Ашық Зийуар (Әжинияздың ашықтық лирикасының жанрлық өзгешеликleri, образлар дуньясы). Илимий очерк. – Нөкис: «Билим», 1998.

“ÁYYEMGI QARAQALPAQLAR” ROMANÍNÍN IDEYA-TEMATIKALÍQ ÓZGESHELIGI

*Qaypbergenova Azada Muratbaevna
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti magistrantı*

Ǵárezsizlik dáwiri qaraqalpaq prozası burın qol urılmaǵan temalarǵa, ideyalarǵa qálem terbetiwde, el tariyxında úlken ornı bar real shaxslardıń kórkem obrazın jaratıwda, qaharman xarakterin jasaw jolında burınǵı qatıp qalǵan kestelerden, stereotiplerden qutılıwda, jańasha janrlıq, stillik shoqqılardı iyelewde belgili tabıslarǵa eristi. Usınday jańa ideya-tematika hám janrlıq, stillik izlenisler menen sátli qálem terbetken jazıwshılardıń biri A.Ábdiev boldı.

A.Ábdiev ǵárezsizlik dáwirinen baslap qaraqalpaq ádebiyatında tabıslı dóretiwshilik etip kiyatırǵan jazıwshılardıń biri. Onıń prozadaǵı aktiv poziciyası eleǵe shekem bilinedi. Sebebi, jazıwshınıń avtorlıǵındaǵı shıǵarmalar tez-tezden baspa júzin kórip kelmekte. Jazıwshınıń jaqında baspadan shıqqan – “Áyyemgi qaraqalpaqlar” (Ómir, Ólim hám Ómir) romanı da, onıń dóretiwshiligindegi eń qunlı shıǵarmalardıń birine aylandı.

Jazıwshınıń jańa romanı negizinde dilogiya bolıp, onıń birinshi kitabı 2024-jıl baspadan shıqtı. Romannıń ekishi ataması “Ómir, Ólim hám Ómir” dep ataladı. Dilogiyanıń “Áyyemgi qaraqalpaqlar” atamasında baspanı jariq kórgen birinshi romanın haqıyqıy kórkem tariyxıy shıǵarma dewge boladı. Sebebi onda, qaraqalpaqlardıń ertedegi ata-babaları bolǵan sak-massaget qáwimleri turmısındaǵı hár qıylı waqıyalar jazıwshı kórkem qıyalında qayta islenip, tariyxıy shıǵarma etip jaratılǵan.

Qaraqalpaq xalqınıń XVIII-XIX-ásirlerdegi kórkem tariyxın ullı jazıwshımız Tólepbergen Qayıpbergenov “Qaraqalpaq dástanı” trilogiyasında sáwlelendiren edi. Onnan arıdaǵı Noǵaylı dáwir arpalısların jazıwshı hám ilimpaz Kamal Mámbetov, al Túrkstan dáwirin J.Muratbaev “Dıǵırıq” romanında dóretse, túrkiy xalıqları, sonıń kóleńkesinde (fonında) qaraqalpaq xalqınıń kórkem tariyxın